

Братислав Теинових

Музеј Републике Српске, Бања Лука

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И СВЕШТЕНСТВО У УСТАНИЧКОЈ БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ 1875–1878.

Апстракт: Током српског устанка у Босанској Крајини 1875–1878. запаљен је или потпуно разорен велики број православних цркава, као и два манастира из XVI века, бастиони српског православља, Моштаница код Босанске Дубице и Рмањ код Бихаћа, а бројни свештеници затворени, протерани и убијени. Ово је разлог активног учешћа у устанку бројних свештеника, прво у својству подстрекача, а касније и устаничких четовођа. О скрнављењу православних светиња и страдању свештенства вредна сведочења оставила су два путописца и очевица догађаја, Британац Артур Еванс и Француз Шарл Иријар.

Кључне речи: цркве, свештеници, устанак, Срби, Турци, Босанска Крајина, Бања Лука, Бихаћ, Босански Петровац.

Пристап

Супротно проповедима Цариградске патријаршије од краја јула 1875. против устанка својих верника¹ и фанариотског владике Антима (1873–1880) православним Србима у Босанском ејалету на лојалност турској власти,² бројни српски свештеници у Босанској Крајини активно су се укључили у устанак.³ Осим што је, као и у прошлости, већина свештеника делила судбину својих верника, разлог за пристајање на оружану побуну против турске власти везан је и за паљење и скрнављење великог броја верских објеката већ на почетку устанка и убијање бројних српских свештеника на ширем простору Босанске Крајине од турске војске, предвођене нерегуларним башибозучким јединицама, састављеним углавном од косовских Арбанаса.⁴ Реч је углавном о црквама и манастирима (Рмањ, XVI век, Моштаница, XVI век) оскрнављеним, опљачканим, спаљеним и порушеним у претходном устанку (1858) и обновљеним 1860–тих и у првој половини 1870–тих година.⁵

У једном аустроугарском извештају из Плашког у Лици, од 20. новембра 1875. године, каже се како су православни свештеници у агитацијама за устанак у Босанској Крајини били ангажовани као никада до тада.⁶ Британски археолог Артур Еванс, савременик збивања и путописац који је обишао (1877) устаничко подручје у југозападној

1 Barnwell 1877, 383.

2 Радосављевић 2007, 152–153.

3 Слијепчевић 1980, 513; Екмећић 1977, 59.

4 Кеџмановић 1994, 252.

5 Теинових 2021б, 143.

6 Екмећић 1973³, 142.

Босанској Крајини, статус православних свештеника у том крају објаснио је овим речима: „Док православни свештеник држи своје вернике за руку, римокатолички своје вуче за нос“.⁷ Еванс је такође приметио да су нарочито сеоски свештеници у Босанској Крајини били природни савезници устаника, као и да су многи од њих стали на чело устаничких чета, поставши њихове четовође.⁸ Несумњиво је да су Турци били врло добро обавештени о чињеници да су бројни православни свештеници у Босанској Крајини били не само протагонисти устанка, него и главне устаничке четовође и то од самог његовог почетка.⁹ То је био један од главних разлога што је турска власт већ средином фебруара 1876. разаслала позив „на поповско житељство на србском језику“, како би утицала на смирење својих верника. Међутим, од ове акције се врло брзо одустало, највише због неповерења у српско православно свештенство.¹⁰

Са чињеницом да су неки православни свештеници предводили устанике у Босанској Крајини био је упознат и београдски митрополит Михаило (1859–1881), од кога су добијали свесрдну подршку.¹¹ Поједини свештеници из највишег устаничког руководства, као на пример поп Илија Билбија,¹² архимандрит Васо Пелагић и поп Ђоко Каран водили су преписку са српском владом у Београду.¹³ Главни интерес православног свештенства, поред бриге за физичку егзистенцију српског народа у том делу Босанског ејалета, била је и обнова девастираних верских објеката. Он је испољаван у разним устаничким декларацијама, од којих је најпознатија она из марта 1876. године, којом су српски устаници условили свој пристанак на успостављање мира са Турцима тек по њиховој гаранцији обнове порушених и спаљених православних цркава и манастира.¹⁴ Овај захтев био је један од неколико на адреси, коју је на пролеће 1876. године, у име устаничког вођства представницима великих сила предао устанички дипломатски агент у Паризу Гаврило Божидаровић Веселички. У тачки 2, од укупно четири, од Порте се захтевало да „набави сву грађу и сва средства да се опет подигну наше разорене куће, цркве и школе...“¹⁵ Идентичан захтев поновили су устаници и почетком 1877. године.¹⁶ Осим од западноевропских сила, помоћ је тражена и од братске православне Русије. С пролећа исте године једно устаничко посланство отпутовало је у Петроград, где је руску владу упознало са страдањем православља у Босанском ејалету, у коме је за само годину и по дана рата било „опустошено 19 цркава“.¹⁷

7 Evans 1878, 29.

8 Ibid., 12.

9 Šljivo 1998, 434.

10 Teinović 2019, 1149.

11 Слијепчевић 1980, 513.

12 Урић 2009, 126–127.

13 Teinović 2019, 1349.

14 Isto, 1163.

15 Isto, 1178; Stillman 1877, 138–139.

16 Teinović 2019, 1288.

17 Isto, 1300. *Неуито раније*, крајем 1876. године руски посланик на Порти генерал Николај П. Игњатијев поднео је централној турској влади списак о чак 100 спаљених православних цркава у Босанском ејалету (Čurić 1971, 117).

Северна Босанска Крајина (Велика Кладуша, Босанска Дубица, Босанска Костајница, Босански Нови и Босанска Градишка)

Цркву у Аову, подно планине Грљевац код Велике Кладуше, Турци су запалили првих дана устанка, августа 1875. године.¹⁸ Познато је да су у чети Петра Мркоњића, која је дејствовала на Ђорковачи, ратујући против Турака у околини Велике Кладуше, учествовала и четворица свештеника, браћа поп Самуило и Алекса Остојић из Жировца код Двора у Хрватској,¹⁹ поп Петар Репац из Мајских Поља код Глине²⁰ и поп Тривун Татић.²¹

У Босанској Дубици терор над православним Србима кулминирао је почетком 1869. године, када је једна група муслиманских насилника „српску цркву најгдније обешчастил[а]“;²² што је био наговештај отпочињања насиља и над свештеницима. Први који је смртно страдао у дубичком крају био је свештеник Микан Тадић.²³ Њега су крајем августа 1875. турски војници „привеза[ли] за коњски реп“ и тако пониженог одвели у оближњи Босански Нови, где су му башибозуци јавно одсекли главу „и на колац натакли“.²⁴ Међутим, супротно Евансовој оцени, по којој су православни свештеници листом стали уз устанике, у Босанској Дубици је градски свештеник Божо Павић до краја устанка остао веран турској власти.²⁵ За разлику од њега, активно учешће у ратовању са Турцима узела су два свештеника из оближњег манастира Моштаница (XVI век), поп Саво Вранић²⁶ и игуман Кирило Хаџић. Њих двојица прикључила су се устаницима одмах по скрнављењу овог манастира—бастиона српског православља у северној Босанској Крајини, који су турски војници крајем августа 1875. најпре претворили у коњушницу и магацин за муницију, а затим га 28. септембра исте године и запалили.²⁷ На подизању српског народа на устанак у околини Босанске Дубице радио је и поп Миле Опачић Мијук и то у сарадњи са Петром Мркоњићем,²⁸ као и поп Симо Ристић са сином попом Јовом, а који је касније као добровољац отишао на Дринско ратиште.²⁹

Реакција турске власти на устанак Срба у околини Босанске Костајнице средином августа 1875. била је хапшење и прогон потпуно невиних најугледнијих костајничких православних свештеника. Прво су лишили слободе попа Димитрија Дукића,³⁰ после чијег хапшења је костајничка црква потпуно оскрнављена, а „иконе из цркве и друге кандиле [канделабер] црквене побацали су Турци по цести, и газили по њима ногама“.³¹ После ослобађања из затвора свештеник Дукић придружио се већини српских избеглица преко Саве, бивајући у вези са поверљивим човеком српске владе Лазаром Ценићем.³² Други костајнички свештеник Јован Живковић, који је још почетком 1870—тих био поверљиво лице српске владе за конспиративни национално—политички рад

18 Карановић 1921, 17–18; Мркоњић 1979, 44–45.

19 Карановић 1921, 69; Мркоњић 1979, 53, 58, 81–82, 99, 102, 109.

20 Мркоњић 1979, 55, 68–73, 76–78, 81, 121; Екмечић 1973², 196; Живојиновић 1994, 144.

21 Мркоњић 1979, 49–51, 81–82, 109.

22 Теиновић 2021б, 140.

23 Кеџмановић 1994, 175.

24 Теиновић 2019, 1095.

25 Кеџмановић 1994, 264.

26 Екмечић 1954, 276–277.

27 Вујасиновић 1933, 32.

28 Мркоњић 1979, 20–21, 29–30, 32–33, 36, 108.

29 Васић 1889, 82.

30 Кеџмановић 1994, 17, 29, 175.

31 Исто, 60.

32 Теиновић 2019, 1194.

код турских ага и бегова³³ остварио је сарадњу са Петром Мркоњићем,³⁴ да би у једном тренутку покушао чак да му преотме вођство у устанку у северозападној Босни.³⁵ Устанак у околини Босанског Новог повела су у то време три свештеника, поп Јово Каран из Ведовице и градски свештеници поп Тешо Кандић и поп Томо Поповић,³⁶ који је касније прешао на десну страну Врбаса и ратовао у Вучјаку, дочекавши свршетак рата као добровољац у српској војсци на Дрини.³⁷ Устаничку чету у Брезовачи помагао је оружјем и муницијом анонимни свештеник из села Равнице (или Равне) код Босанског Новог,³⁸ а Мркоњићеву у Њорковачи поп Јован Зеџ из Куљана код истог места.³⁹

Парохијска црква „Покрова пресвете Богородице подигнута је у Босанској Градишкој 1865. године“,⁴⁰ али без права на коришћење звона. Њена даља доградња отежавана је нарочито током лета 1873. и то лично од босанског валије Мустафа Асим-паше, уз тврдњу да муслимани у том граду „имају подпуно право разорити србску цркву“.⁴¹ Стални притисци на свештенство, као што је то био случај са попом Стојаном Угреновићем из Чатрње који је бачен у злогласни затвор у Видину⁴² и српску цркву, утицали су да један значајан број православних свештеника отворено подржи устанак или стане на његово чело. Такође, на рат са Турцима подстицао их је и хајдучки харамбаша из тог краја Остоја Јањетовић „Корманош“,⁴³ са којим је неколико година пре почетка устанка присне везе одржавао неки градишки свештеник и био због тога утамничен.⁴⁴ То је могао бити главни разлог што је неколико најхрабријих свештеника у градишком крају покренуло устанак, као „неки поп Мићо [који је] обук[а]о одежду те с крстом у руци предводио и храбрио устанике, ђеје и погинуо“,⁴⁵ затим поп Стево Поповић⁴⁶ и поп Рувим Бубњевић,⁴⁷ устаничке вође око Подградаца и Машића,⁴⁸ поп Илија у Турјаку,⁴⁹ те свештеници, поп Тешо Петковић у Градишкој и поп Томо Школниковић у Брезовљанима.⁵⁰ Британске путопискиње Аделајна Ирби и Џорџина Мјур Мекензи, које је почетак устанка затекао у близини Босанске Градишке, лично су се осведочиле како су по отпочињању српског устанка у Босанској Крајини бројни „српски свештеници“ [„Serb priests“], под оптужбом или сумњом за „политичка кривична дела“, бацани у затворе.⁵¹ Вођа устаничке чете у Свињару [данас Србац–Б. Т.] Вид Билановић слао је 15. августа 1875. писмене позиве на устанак, осим кнезовима и поменутиим свештеницима Теши

33 Војводић 1994, 60.

34 Мркоњић 1979, 25–26.

35 Исто, 52.

36 Васић 1889, 81–82.

37 Теиновић 2019, 1118.

38 Škarup 2017, 224.

39 Мркоњић 1979, 34–35, 42, 44, 51–53, 106.

40 Теиновић 2021б, 138.

41 Исто, 141–142.

42 Кеџмановић 1994, 92.

43 Теиновић 2019, 1122.

44 Екмечић 1954, 272.

45 Теиновић 2019, 1118.

46 Аноним 1908, 46.

47 Чубриловић 1954, 48.

48 Исто, 56.

49 Билбија 1936, 395.

50 Екмечић 1954, 276–277.

51 Mackenzie and Irby 1877², 16–17.

Петковићу и Томи Школниковићу.⁵² То је Турцима био довољан разлог да у октобру исте године ухапсе попа Школниковића и да га „по турском Свињару на сваки могући начин муч[е]“.⁵³ Ирбијева и Мекензијева писале су о овом случају и то према саопштењу једног од покретача и руководиоца устанка у северној Босни, градишког трговца Васе Видовића.⁵⁴ Једина црква у овом крају за коју се поуздано зна да је запаљена током устанка 1875–1878. црква је у Грбавцима, југозападно од Босанске Градишке.⁵⁵

Централна Босанска Крајина (Долина Сане, Приједор и Бања Лука)

У првим окршајима, вођеним између српских устаника и Турака у долини Сане, запаљена је црквица у Спаинском, селу код оближњег Старог Мајдана.⁵⁶ Православну цркву у Саници из средине XIX века,⁵⁷ обесни турски војници опљачкали су и спалили као и све домове око ње још почетком устанка, августа 1875. године.⁵⁸ Срби Сањани, осим у Спаинском и Саници, имали су још две цркве и то „Успенија пресвете Богородице“ у Старом Мајдану, изграђену 1861. године и цркву „св. апостола Петра и Павла“ у Санском Мосту из 1873. године,⁵⁹ које су, по свему судећи, биле поштеђене. У Горњем Раткову у долини Сане, недалеко од Кључа, свештеник Стеван Бабић одмах је лишен слободе на почетку устанка и бачен у бањолучку тамницу где је провео седам тешких месеци.⁶⁰ У истој тамници смештеној на Кастелу мучен је четири месеца и свештеник из Пецке код Варцар Вакуфа, поп Ђурађ Лазичић.⁶¹ У граду Кључу православну цркву водио је „прото Никола“ и био лојалан турској власти до краја устанка.⁶²

Турци су 2. априла 1876. у долини Сане извршили незапамћен злочин, када су, осим петнаесторо Срба, убили и потпуно невинне свештенике, попа Илију Маринковића, коме је одсечена глава и попа Лаку Маринковића, као и његовог синовца, свршеног бањолучког богослова Јеротију.⁶³

Градска црква у Приједору изгорела је у јуну 1872. до темеља у великом пожару, за који се сумњало да су га подметнули Турци. Она је убрзо обновљена, без звона, егзистирајући без већих проблема све до почетка устанка августа 1875. године,⁶⁴ када је цркву водио свештеник Миле Остојић,⁶⁵ а потом „прото Стевановић“ који је остао лојалан турској власти цело време устанка.⁶⁶ Сазнавши за комешање и побуну у Кнешпољу почетком 1875. године, бихаћки паша је у Приједору затворио највиђеније свештенике

52 Музеј Републике Српске, турски период (1527–1878) [=МРС, тп (1527–1878)], рукописна збирка, бр. док. 463/I–фасц. 2, „Житие“ Вида Билановића, србачког трговца (1840–1887), 33–34.

53 Кеџмановић 1994, 157.

54 Mackenzie and Irby 1877?, 30.

55 Николајевић 1883, 35.

56 Bogićević 1966, 137.

57 Гилџердинг 1873, 287–288.

58 Попадић 1893, 502–503.

59 Теинових 2021б, 137–138.

60 Српска ријеч 1911.

61 Српски свештеник 1913, 138–139.

62 Škapur 2017, 53.

63 Bogićević 1966, 141–142.

64 Теинових 2021б, 141–142.

65 МРС, тп (1527–1878), архивска грађа, бр. док. 28, тапија (грунтова исправа) попа Миле Остојића из Приједора из 1875. године.

66 Škapur 2017, 39.

као кривце и везе са Србијом: попа Милету Богуновића из Цазина, попа Јову Грбића⁶⁷ из Рујнице код Цазина,⁶⁸ поменутог попа Петра Репца⁶⁹ из Глинице код Цазина⁷⁰ и попа Петра Гаковића, са сином Јовом⁷¹ из Суваје код Босанске Крупе,⁷² познатом у устанку и као „поп Јован Ђак“.⁷³ Срби Приједорчани устанак су започели на Преображење 1875. године,⁷⁴ а реакција турске власти била је жестока. Прво што су Турци у Приједору, у знак освете, запалили била је „српска црква“ [„l’église serbe“].⁷⁵

Егзистирање прве православне богомоље у Бањој Луци датира од 1596. године, када је босански беглербег Идрис–паша дозволио православним верницима да изграде цркву од печене цигле.⁷⁶ Ова црква у бањолучком насељу Ребровац обновљена је 1798. године.⁷⁷ Другу православну цркву подигли су крајем 1840–тих бањолучки Срби у градској четврти „Милићевића сокак“,⁷⁸ која је срушена 1850. током оружаных сукоба сераскера Омер–паше Латаса са муслиманским антиреформистима.⁷⁹ Најновију цркву подигнуту средином 1860–тих, али без права на звоно, коначно је 1868. освештао архимандрит Васо Пелагић, а водили су је свештеници Трифун Јунгић и Лука Давидовић.⁸⁰

Ова „српска црква“ [„l’église serbe“] брвнара, према речима француског путописца Шарла Иријара, била је „очајна и јадна, пре складиште него црква“,⁸¹ те на муслиманском удару од првог дана устанка. Пошто је у августу 1875. запалила „15 кућа у тако званој србској вароши“,⁸² једна група градских муслиманских разбојника крајем лета исте године у истом бањолучком насељу запалила је православну [„die griechische Kirche“], односно „српску цркву“,⁸³ а православно свештенство протерала из града.⁸⁴

67 Карановић 1921, 8.

68 Иванчевић 1895, 119.

69 Карановић 1921, 8.

70 Иванчевић 1895, 119.

71 Карановић 1921, 8.

72 Карановић 1925, 358.

73 Teinović 2019, 1179.

74 Isto, 1069.

75 Yriarte 1876, 120.

76 Зиројевић 1984, 32.

77 Теиновић 2021б, 132.

78 Иванчевић 1904, 185.

79 Теиновић 2021а, 65.

80 Теиновић 2021б, 135.

81 Yriarte 1876, 130–131; Реч је о црквама брвнарама или „дрвеним зградама“, како их средином XIX века назива фра Иван Франо Јукић (Јукић 1848, 70–71). Њих у свом делу о Босни из 1858. спомиње и руски конзул Александар Гиљфердинг (Гиљфердинг 1873, 287–288). Оваквих дрвених православних цркава, без звона и звоника и са дрвеним или металним „клепалима“, било је у Босанској Крајини све до аустроугарске окупације, укупно 23. Седам цркава потицало је из XVIII века, док их је 16 изграђено током XIX века (Momić 1956, 149–150).

82 Teinović 2019, 1251; Део града, на десној обали Врбаса у коме су претежно живели православни Срби почетком XIX века звао се „Гола махала“ и „Влашка варош“ (Иванчевић 1904, 184), а од почетка 1860–тих службено „Српска варош“ (тур. „Vardış-ı Sırb“) (Teinović 2019, 686).

83 Isto, 1092–1093. Назив „српска црква“ заступљен је и код других страних аутора. Тако, на пример, пруски конзул у Сарајеву др Ото Блау, при помињању неке православне цркве у Рами, у једном од својих расправа за исту каже да је реч о „источној (српској) цркви“ („der orientalischen [serbischen] Kirche“) (Blau 1867, 509).

84 Yriarte 1876, 130.

Пелагићеву Богословију у Бањој Луци у том општем метежу запалио је на почетку устанка Ибрахим, син угледног бањолучког трговца Алије Бојића, а потом је 1877. године неки локални насилник Ибрахим Ћорчаушевић запалио и стару православну цркву на Ребровцу.⁸⁵ Осим што је већина богослова и свештеника протерано, неки од њих септембра 1875. физички су злостављани, као на пример поп Никола Протић и поп Трифун Грабешкић, коме су Турци „очи ископали“.⁸⁶ Оближњи манастир Гомионица (XVI век) био је поштеђен, али не и његов игуман Партеније Давидовић, коме је неки бањолучки дахија запленио 300 гроша.⁸⁷

Прота Јован Михајловић, Србин из Лике који се на челу бањолучке цркве налазио након смрти проте Јунгића⁸⁸ од 1873. године⁸⁹ био је током устанка лојалан турској власти. Штавише, на јесен 1876. са још четири свештеника из околних села он је потписао „мазбату“ о исправној султановој владавини.⁹⁰ Само две године касније, поп Михајловић лично је дочекао улазак аустроугарске војске у Бању Луку,⁹¹ и то тако што је заједно са српским трговцем Тодором Пиштељићем и католичким фратром ишао у сусрет генералу Адалберту Самецу.⁹² Осим свршеног бањолучког богослова Петра Ђенића, који је као добровољац учествовао у рату у Србији,⁹³ једини познати свештеник у околини Бање Луке који је узео учешће у устанку био је неки поп Зетоје, предводник омање чете у Клашницама код Лакташа.⁹⁴ Јужно од Бање Луке, на падинама Влашића према Јајцу турска обавештајна служба детектовала је почетком јуна 1877. конспиративну делатност двојице православних свештеника, попа Гавра и његовог сина богослова Михајла. Они су сумњичени, да им је намера била подизање устанка у том крају.⁹⁵

Југозападна Босанска Крајина (Бихаћ, Босански Петровац, Босанско Грахово и Гламоч)

Православни Срби у Бихаћу изградили су 1863. своју прву цркву,⁹⁶ поред још неколико у околини. Када је турска војска августа 1875. запалила малу цркву брвнару св. Петра и Павла у оближњој Притоци,⁹⁷ у њој је изгорео целокупан црквени мобилијар (црквене књиге, сасуде, одежде), поклон из Русије. Овај злочин био је главни разлог да поп Василије „Вајан“ Ковачевић, који је још од 1862. службовао у приточној цркви, стане на чело српског устанка у том крају.⁹⁸ Највеће страдање за православље у бихаћком крају представљало је потпуно уништење манастира Рмањ (с краја XV века),⁹⁹ који су уочи

85 Николајевић 1883, 32; Бијелић 1996, 287.

86 Teinović 2019, 1095.

87 Аноним 1889, 144.

88 Bogićević 1966, 129.

89 Zaplata 1936, 301.

90 Teinović 2019, 1274.

91 Pavličević 1978, 43.

92 Бијелић 1996, 267.

93 Милошевић 2012, 250.

94 Teinović 2019, 1297–1298.

95 Škapur 2017, 39.

96 Митровић 1939, 257.

97 Ковачевић 1903, 273.

98 Теиновић 2009, 444–445.

99 Зиројевић 1984, 178.

устанка водили свештеници, поп Илија Билбија, поп Петар Зорић, поп Давид Грубор¹⁰⁰ и калуђер Неофит. Десило се на Велику Госпојину у муслиманској похари, предвођеном цазинским бегом Алијом Поздерцом, који је своје обесне војнике пустио да у манастир уводе коње, да пуцају на иконе и да неког старца Релића натерају да запали манастир.¹⁰¹ Недуго након Поздерчеве експедиције, већ средином августа 1875. године, Тахир–бег Куленовић¹⁰² са око 200 својих војника пленио је манастирске (манастира Рмањ) куће по Мартин Броду,¹⁰³ да би на Малу Госпојину, 21. септембра 1875. године, ујахао у манастир на коњу и оскрнавио га.¹⁰⁴ Изгледа да су турски војници тада прво натерали „једно Влашче“ (погрдан назив за православне Србе у Босни–Б. Т.) да запали манастир.¹⁰⁵

Опис Куленовићевог скрнављења манастира сликовито је описао путописац Еванс: „Усред поцрнелих рушевина хришћанског села, које је пре годину дана било врло напредно, још је стршио масиван и ваљкаст торањ. Тамо се налазио и чувени православни манастир који је сада срушен. Турци су дошли у ово место септембра 1875. и починили све оно најгоре. Раскопали су под, сломили и испревртали свети намештај, срушили кров и део зида, а унутрашњост изрешетали мецима“.¹⁰⁶ Еванс сведочи да је само у том делу Босне за само две године рата спаљена чак 81 православна црква,¹⁰⁷ а да је, како је навео „Рмањ постао бегова (Тахир–бег Куленовић) имовина. Када га је посећивао обавезно би у цркву ујахивао на коњу, скрнављећи је. Пошто би сјахао, зграбио би свештеничко одело и од њега правио седло, које би сместио на свештеникова леђа. Узјахао би бедника да пуже четвороношке, на рукама и ногама, попут звери, све док се сироти човек исцрпљен не сруши“.¹⁰⁸ За овог муслиманског бега аустроугарски вицеkonzул из Бање Луке Станислав Драганчић забележио је да је током само једног јуриша на Униште побио око 300 невиних Срба. Неке од глава ових мученика качили су касније његови војници на врата православне цркве у Ливну.¹⁰⁹

Поп Илија Билбија био је један од свештеника који се успео спасити бегом из манастира Рмањ и придружити главном устаничком штабу војводе Голуба Бабића у Тишковцу¹¹⁰ и касније у Црним Потоцима, где је остао до краја устанка. Заједно са њим у штабу једно време био је други рмањски бегунац поп Давид Грубор,¹¹¹ који је, предводећи једну устаничку чету, наставио ратне операције против Турака у околини Босанског Петровца. Билбија и Грубор су заједно са попом Петром Петрановићем из

100 [Красић] 1884, 116.

101 Атом 1904, 212–213.

102 Тахир–бег Куленовић важи за изузетно контроверзну личност, поготово ако се у виду има чињеница да је непосредно пре устанка био просрпског националног опредељења и да је одржавао конспиративне везе са српском владом у Београду (Екмећић 1973², 48). Он је у петровачком крају, практично у освит устанка доделио Србима земљиште у селу Крњеуша, у коме су они изградили православну цркву (Ковачевић 1892, 18). Ипак, бег Куленовић је током устанка предводио најзлогласније антиустаничке војне формације у југозападној Босанској Крајини. Иако је починио небројена зверства над Србима и православној цркви, њега није стигла заслужена казна. Успео се спасити бегом у Цариград, где је убрзо умро (В. Д. 1960, 583).

103 [Красић] 1884, 118.

104 Исто, 120.

105 Teinović 2019, 1094.

106 Evans 1878, 39.

107 Ibid., 48.

108 Ibid., 104–105.

109 Екмећић 1989, 312–313.

110 [Красић] 1884, 116.

111 Исто, 123.

Плавна, који је повремено долазио у устанак,¹¹² освештали јуна 1877. код спаљене цркве у Тишковцу заставу Кнежевине Србије,¹¹³ приспелу у Главни устанички штаб пре напада на Босанско Грахово.¹¹⁴ Иначе, поп Билбија све до почетка устанка био је месни свештеник у Босанској Градишкој.¹¹⁵ Шпијун српске владе био је непосредно пре почетка устанка,¹¹⁶ а током устанка најповерљивији човек кнеза Милана I Обреновића у устанку, коме је лично слао извештаје о стању са устаничког подручја у југозападној Босни.¹¹⁷ Он је, као поверљиво лице бившег секретара руског конзулата у Мостару и тадашњег председника Бугарског револуционарног комитета у Букурешту Владимира Јонина, требао почетком 1876. да отпутује у Русију преко Беча, али га је у томе спречио руски посланик у том граду Јевгениј Новиков.¹¹⁸

Изгледа да се поп Билбија после окренуо Аустро–Угарској. То се први пут видело када је на Божићној устаничкој скупштини у Јамници 6/7. јануара 1876. утицао на избор Словенца Мирослава Хубмајера за вођу устанка у северној Босни, верујући, да би у супротном, како је мислио, устаници били лишени аустроугарске помоћи.¹¹⁹ Крај устанка дочекао је поп Билбија у југозападној Босанској Крајини у чети са још шесторицом свештеника устаника: протојерејем Василијем Новаковићем, попом Стојаном Зецом, попом Вајаном Ковачевићем, попом Глишом Новаковићем, попом Лазом Ерцегом и попом Стевом Кукриком.¹²⁰ Своје дотадашње прикривено аустрофилство обелоданио је месец дана по окупацији Босне и Херцеговине, септембра 1878. године, када је заједно са четворицом четовођа (Голуб Бабић, Вид Милановић, Перо Банић, Дамјан Ђурица) затражио од генерала Јосипа Филиповића пријем у аустроугарску чиновничку службу, наводећи како је раније радио против устаничког вође генерала Милете Деспотовића и слушао савете аустроугарског управника Далмације барона Гаврила Родића.¹²¹ Поред попа Билбије још један свештеник био је у Штабу пуковника Милете Деспотовића—поп Тодор Срдић из Унца.¹²²

Стара православна црква у Босанском Петровцу егзистирала је од пре 1858. године,¹²³ где се почетком устанка на служби затекао прота Коста Новаковић, а који се, истина, није одликовао патриотизмом. Пошто је позивао своје вернике на лојалност турској власти, устаници су га ухватили и затворили. Касније се сазнало да се заједно са братом, такође свештеником Глишом тајно састајао са Турцима и одавао устанике. Војвода Голуб Бабић хтео их је стрељати, али су га друге вође од тога одвратиле. Када је устанички вођа Перо Крецо дознао да је Турцима лојалност изразио и поп Дамјан из Подова код Дрвара запретио му је да ће га послати војводи Бабићу, да га овај казни. Иако се нису активно укључили у борбу, Крецу и његову устаничку чету помагали су бројни свештеници: Вид и Обрад Бањац из Трнинића Бријега, Илија Берић из Пецке, Димитрије Ловре из околине Босанског Грахова, Ђуро Бањац из Рибника, поп Петар Рађеновић из Босанског Петровца. У Крециној чети кореспонденцију са гламочким беговима

112 Исто, 145.

113 Исто, 125.

114 Teinović 2019, 1317.

115 Isto, 1041.

116 Милосављевић 1978, 154.

117 Урић 2009, 126–127.

118 Екмећић 1973², 181.

119 [Красић] 1884, 86–87.

120 Teinović 2019, 1256.

121 [Красић] 1884, 207–209; Екмећић 1973², 326–327.

122 Filipović 1989, 197.

123 Гилџердинг 1873, 287–288.

Филиповићима водио је поп Никола Срдић.¹²⁴ Осим градске, у петровачкој околини до почетка устанка постојало је неколико цркава брвнара и то у Крњеуши, Колунићу и Буковачи. Црква у Крњеуши почетком устанка 1875. такође је запаљена „до земљишта“.¹²⁵ Колунићку црквицу запалили су Турци на Велики петак 1876. године, да би исте године, само нешто касније, запалили православну цркву „Рождества Богородичног“ у Буковачи.¹²⁶

Из петровачког краја је један од најборбенијих устаничких вођа у Босанској Крајини, поп Ђоко Каран. Потицао је из старе свештеничке породице Карановић. Његовог деду попа Ђурђа Карана обесио је син Мустај–бег капетана Куленовића, Кулин–капетан. Ђоку Карана је због хајдучије лично 1866. хапсио босански валија Топал Осман–паша,¹²⁷ да би заједно са братом попом Стевом из парохије Слабиња у Кнешпољу¹²⁸ био 1870. утамничен у Бихаћу. Турци су браћу Карановић намеравали одвести на робију у Малу Азију, али успели су неким чудом побећи у Србију, где им је митрополит Михаило дао парохију у околини Шапца.¹²⁹ По отпочињању устанка поп Ђоко Каран се са групом хајдука пребацио на далматинску страну, одакле је у септембру 1875. честим упадима давао подршку војводи Бабићу у југозападном делу Босне.¹³⁰ Касније, након свађе са главнокомандујућим устанком пуковником Деспотовићем,¹³¹ са својом устаничком четом преселио се на север Босне, на планину Мотајицу, где је ратовао против Турака до краја устанка.¹³²

Поп Ђоко Каран је био један од најтврдокорнијих заступника српства и православља у устанку, поготово у време појаве првих покушаја придобијања неких устаника за хрватску политику. Он је тада уз војводу Бабића, Пелагића и Перу Крецу најоштрије критиковао наступе хрватских посланика у Угарском сабору, који су заговарали некакво „виртуелно“ историјско право Хрватске на Босну и Херцеговину.¹³³ Ипак, изгледа да је у неком моменту променио свој политички став. Током боравка у Београду почетком августа 1878. године, према неким информацијама, он је аустроугарском конзулу нудио војну помоћ око окупације Босне и Херцеговине.¹³⁴ Ипак, Србија га није заборавила, те је за заслуге у рату 1875–78. од кнеза Милана добио таковски крст и колајну за храброст.¹³⁵ Његов брат поп Стеван Карановић, иако мање познат, на крају устанка такође је одликован од српског кнеза Милана и то ратном споменицом и крстом светог Саве II степена, а од руског цара златном медаљом.¹³⁶ Поред попа Симе Краљевића који се одмах по отпочињању устанка укључио у борбу, да би недуго потом, маја 1876. године, исказао лојалност турској власти,¹³⁷ из петровачког краја је још један

124 Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, рукописна збирка, инв. бр. 820/1103–2/1950. „Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода“, без пагинације.

125 Новаковић 1894, III, 129.

126 Исто, II, 82–83.

127 Иванчевић 1900, 258–259.

128 Ђулибрковић 1907, 50.

129 Иванчевић 1900, 258–259.

130 [Красић] 1884, 116.

131 Екмећџић 1973², 248.

132 Исто, 277–278.

133 Берић 2000, 389–390.

134 Теиновић 2019, 1415.

135 Иванчевић 1900, 259.

136 Ђулибрковић 1907, 50.

137 Škapur 2017, 263.

познати свештеник–устаник, поп Јован Пећанац, од октобра 1877. године члан Јонинове „Привремене“ устаничке владе.¹³⁸

Од осталих православних цркава у Босанској Крајини, Турци су на пролеће 1876. запалили и до темеља разорили цркву св. Петра и Павла у Босанском Грахову. Они су у тој цркви „непоштедив ништа“ бацили црквене „калеже под коњска копита“ и натерали велики број хришћана на бег у Аустро–Угарску.¹³⁹ Ова црква у Босанском Грахову, која је егзистирала на Градини, служила је од почетка устанка до њеног паљена као магазин турске војске.¹⁴⁰ Једну другу црквицу између села Подилице, Долови и Стожишта у близини Босанског Грахова, спалили су турски војници до земљишта већ на почетку устанка.¹⁴¹ Страдању Срба и цркве у околини Босанског Грахова допринела је и неславна улога попа Дмитра Јакшића, који се прикључио турској војсци и ратовао против устаника.¹⁴²

Православни Срби у Гламочу изградили су још 1867. цркву брвнару.¹⁴³ Ране нису ни зацелиле после муслиманског насиља, почињеног октобра 1869. над православним свештеником Шпиром Убовићем и његовом породицом, а већ су отпочели нови, још монструознији злочини. Такође, на пролеће 1871. на градском пазару у Гламочу неки обесни турски капетан испребијао је месног попа Стефана Матића, да је овај тешко остао жив.¹⁴⁴ Иако гламочки крај није узео већег учешћа у устанку, православље је доживело судбину сличну осталим деловима Босанске Крајине. За злочине над православним свештенством и за скрнављење црквене имовине у гламочком крају најодговорнији су Бећир–бег Филиповић из Прекаја код Гламоча,¹⁴⁵ Ахмет–бег Филиповић из Оцака код Гламоча¹⁴⁶ и вођа башибозука Мурат Нуић из Гламоча.¹⁴⁷ Њима се приписује да су у августу 1875. године, пошто су поубијали на десетине српских сељака (међу којима је било и деце), на комаде исекли гламочног свештеника Дамјана Штрбца, а његову жену Стану исекли по грудима, док су им ћерку Милицу ранили у руку.¹⁴⁸ Том приликом силовни Турци потпуно су опљачкали гламочку цркву, а да понижење буде веће црквене одоре распродали су у бесцење.¹⁴⁹

138 [Красић] 1884, 191–193.

139 Teinović 2019, 1093.

140 Бабић 1892, 280.

141 Evans 1878, 26.

142 Ćurić 1971, 89.

143 Теиновић 2021б, 138.

144 Исто, 140–141.

145 Екмечић 1989, 312.

146 Evans 1878, 32.

147 Teinović 2019, 1262.

148 Evans 1878, 32.

149 Teinović 2019, 1262.

Необјављени извори

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, рукописна збирка.
Музеј Републике Српске, османско–турски период (1527–1878), архивска грађа, рукописна збирка.

Објављени извори

- Билбија, Илија (1936): „Моји доживљаји“. *Развитак*, 12 (III), 388–399.
- Васић, Игњат (1889): *Дневник*. Књ. I. Шабац: Либерална штампарија.
- Гилфердинг, А[лександр] (1873): *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*. Томъ третій. С. Петербургъ: Издание Д. Е. Кожанчикова.
- Evans, J. Arthur (1878): *Illyrian letters a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, addressed to the 'Manchester guardian' during the year 1877*. London: Longmans, Green, and Co.
- Кецмановић, Илија (1994): *Прандједовске муке под Турцима (изјаве Срба избјеглица о разлозима њиховог бјекства из Кнежпоља у августу и септембру 1875. године)*. Козарска Дубица: Мета принт.
- Мркоњић, Петар (Петар А. Карађорђевић) (1979): „Дневни записци једног усташа о босанско–херцеговачком устанку 1875–1876. године“. Припремили Милан Стевчић и Милорад Радевић. *Мешовита грађа (Miscellanea)*, 7 (18), 8–148.
- Николајевић, Ђорђе (ур.) (1883): *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабро–босанске за годину 1883*. Сарајево: Земаљска тискара.
- Радосављевић, Недељко (2007): *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*. Извори за српску историју, књ. 4. Београд: Историјски институт.
- Ćurić, Hajrudin (1971): *Arhivska zbirka Vladimira Desnice, prilozi radu Obrovačkog odbora i ustanku u Bosni 1875–1878*. Sarajevo: ANU BiH.

Литература

- Аноним (1889): „Читуља, Партеније Давидовић“. *Дабробосански Источник*, 9 (III), 144.
- Аноним (1908): „Читула, Стево Поповић“. *Источник*, 3 (XXII), 46.
- Атом (1904): „Манастир Рмањ“. *Босанска вила*, 11 (XIX), 211–213.
- Бабић, М. С. (1892): „Кратак опис Босан. Грахова“. *Босанска вила*, 18 (VII), 279–281.
- Берић, Душан (2000): *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Barnwell, G. R. (1877): *The Russo–Turkish War: comprising An Account of the Servian Insurrection, the Dreadful Massacre Christians in Bulgaria and other Turkish Atrocities with the Transactions and Negotiations of the Contending Powers Preliminary to the Present Struggle, the Military Resources and Defences of the Combatants, and the Stirring Battles and Thrilling Incidents of the War together with A History and Description of Russia and the Russians, the Rise, Progress and Decline of the Ottoman Empire, and Sketches of the People, Man, Ners and Customs and Domestic Life of Both Nations*. San Francisco: A. Roman & Company.
- Бијелић, Стојан (1996): *Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*. Бања Лука: Институт за историју.

Blau, Otto (1867): „Ausflüge in Bosnien“. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, Zweiter Band, 499–515.

Bogićević, Vojislav (ur.) (1966): *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“*. Sarajevo: ANU BiH.

Војводић, Васо (1994): „Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)“. 9–115. У: Васо Војводић, *У духу Гарашиинових идеја, Србија и неослобођено српство 1868–1876*, Београд: Просвета.

Вујасиновић, Сл.[авко] (1933): *Манастир Моштаница, монографија са 20 слика*. Бања Лука: Штампарија Браћа Јакшић.

Д., В. (1960): „Zapis anonimnog svedoka događaja iz 1878. godine u Bosanskoj Krajini“. *Putevi*, 8, 576–585.

Екмечић, Милорад (1954): „Почетак устанка у Босни 1875 године“. *Годишњак Историјског друштва БиХ*, VI, 267–305.

Екмечић, Милорад (1973²): *Устанак у Босни 1875–78*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Екмечић, Милорад (1977): „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“. (49–89). У: Рад Петровић (ur.), *Међународни научни скуп поводом 100–годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и истоčnoј кризи 1875–1878. године*. том I. Sarajevo: ANU BiH.

Екмечић, Милорад (1989): *Стварање Југославије 1790–1918*. 2. Београд: Просвета.

Живојиновић, Драгољуб (1994): *Краљ Петар I Карађорђевић*. 1. Београд: БИГЗ.

Zaplata, Rudolf (1936): „Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka sultanu 1873. godine“. *Razvitak*, 10 (III), 298–304.

Зиројевић, Олга (1984): *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*. Београд: Историјски институт.

Иванчевић, Ст. Петар (1895): „Двије–три о негдашњој школи на Хргару у Бихаћком протопопијату“. *Источник*, III (IX), 117–119.

Иванчевић, С. Петар (1900): „Поп Ђурађ Каран–Карановић, српски јунак и борац“. *Босанска вила*, 19 (XV), 257–259.

Иванчевић, Ст. Петар (1904): „Бања Лука с погледом на развитац српства и православља у њој и околини“. *Голуб*, 11–12/XXVL, 181–185.

Yriarte, Charles (1876): *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection*. Paris: E. Plon et Cie.

Јукић, Ф. I[ван] (1848): „Краина Босанска“. *Србско–далматински Магазин*. Тринајста година, 70–71.

Карановић, Милан (1921): *Четовање Војводе Петра Мркоњића, краља Петра, по Босанској Крајини 1875–76, по причању његовог четника–посилног*. Сарајево: Штампарија Петра Н. Гаковића.

Карановић, Милан (1925): „Поуње у Босанској Крајини“. *Српски етнографски зборник*, XXXV. Београд: СКА, 280–655.

Ковачевић, К.[оста] (1892): „Како су православни Срби у селу Крњеуши добили за цркву земљиште у години 1874“. *Босанско–херцеговачки Источник*, I (VI), 18–21.

Ковачевић, К.[оста] (1903): „Српска православна црква и школа у Бихаћу и околини“. (256–289). У: Алекса Јокановић (ur.), *Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко–Бихаћке за годину 1901*. Бањалука: Књижара С. Угреновића.

[Красић, Владимир] (1884): *Устанак у Босни 1875–1878, грађа за новију српску историју рата за ослобођење*. Нови Сад: Штампарија А. Пајевић.

Mackenzie, M. M. Georgina and Irby, A. Paulina (1877²): *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*. I. London: Daldy, Isbister & Co.

Милосављевић, Петар (1978): „Припреме Србије за рат са Турском 1876. године (За време влада Љубомира Каљевића и Стевче Михаиловића)“. *Балканика*, IX, 131–157.

Милошевић, Боривоје (2012): „Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878“. *Зборник за историју БиХ*, 7, 239–255.

Митровић, Исаије (1939): „Српске школе у Бос. Крајини за турске управе“. *Развитак*, 8–9 (VI), 254–259.

Момировић, Петар (1956): „Дрвене цркве западне Босне“. *Наше старине*, III, 149–172.

Новаковић, К.[оста] (1894): „Кратак опис протопрезвитерата петровачког“. *Босанско–херцеговачки Источник*, II (VIII); 81–84; III (VIII), 127–131.

Павлићевић, Драгутин (1978): „Хрватско новинство о Босни с посебним освртом на Босанску Крајину и Банју Лuku у доба окупације 1878. године“. (36–55). У: Никола Бабић (ur.), *Банја Лука у новijој историји (1878–1945)*. Сарајево: Институт за историју.

Попадић, А. Хаџи Миле (1893): „Опис цркве Саничке (у кључком протопрезвитерату)“. *Босанско–херцеговачки Источник*, X/XI (VII), 502–503.

Слијепчевић, Ђоко (1980): *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*. Минхен: Искра.

Српска ријеч, бр. 118, 18. VI/1.VII 1911.

Српски свештеник, бр. 4–5, април–мај 1913, 138–139.

Stillman, J. William (1877): *Herzegovina and the late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies, from the Notes and Letters of A Special Correspondent*. London: Longmans, Green and Co.

Теиновић, Братислав (2009): „Поп Василије–Бајан Ковачевић (1844–1896) и његово свједочанство из српског устанка у Босни 1875–1878“. *Гласник Удружења архивских радника РС*, 2, 443–451.

Теиновић, Братислав (2019): *Nacionalno–politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800–1878)*. Neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Banjoj Luci. (<http://eteze.unibl.org/application/showtheses?thesesId=121>)

Теиновић, Братислав (2021a): „Страдање српског православља у Босанској Крајини, 1806–1859“. *Богословље*, 80/1 (2021), 57–73.

Теиновић, Братислав (2021b): „Српска Православна Црква и свештенство у Босанској Крајини (од Саферске наредбе до устанка, 1859–1875)“. *Теолошки погледи*, I/2021 (LIV), 129–148.

Ђулибрковић, Л. Светозар (1907): „Поп Каран, Стеван Карановић, војвода српски“. *Босанска вила*, 4 (XXII), 49–51.

Урић, Ненад (2009): „Србија и устанак у Босни пре и на почетку првог српско–турског рата (1876)“. *Зборник за историју БиХ*, 6, 101–157.

Filipović, Ibrahim (1989): „Filipovića Odžak u Glamočkom polju“, *Naše starine*, XVIII–XIX, 187–201.

Чубриловић, Бранко (1954): *Хајдук Пеџија 1826–1875*. Сарајево: Народна просвјета.

Škapur, Hasan (2017): *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*. Сарајево: Centar za osmanističke studije.

Šljivo, Galib (1998): *Bosna i Hercegovina 1854–1860*. Landshut: izdanje autora.

**SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND CLERGY
IN THE INSURGENCE IN BOSANSKA KRAJINA 1875–1878**

A large number of orthodox churches were looted and set on fire during the Serbian uprising from 1875 to 1878 (in the vicinity of Velika Kladuša, the Sana River Valley, Prijedor, Banja Luka, in the vicinity of Bihać, Bosanski Petrovac, Glamoč and Bosansko Grahovo), as well as two 16th century bastions of Serbian Orthodoxy, monasteries Moštanica near Bosanska Dubica and Rmanj near Bihać. Many priests were sent to prison (Dimitrije Dukić, Stevan Babić, Đurađ Lazčić, Mileta Bogunović, Jovo Grbić, Petar Repac, Petar Gaković, Jovan Đak), abused (Tomo Školniković, Nikola Protić, Stefan Matić), robbed (Partenije Davidović) and killed (Mikan Tadić, Ilija Marinković, Lako Marinković, Jerotija Marinković, Trifun Grabešić, Damjan Štrbac), which was the key reason many priests participated actively in the uprising (Samuilo Ostojić, Aleksa Ostojić, Savo Vranić, Kirilo Hadžić, Jovo Karan, Tešo Kandić, Tomo Popović, Mićo, Stevo Popović, Ilija, Ruvim Bubnjević, Tešo Petković, Tomo Školniković, Ilija Bilbija, Đoko Karan[ović], David Grubor, Vasilije 'Vajan' Kovačević, Todor Srdić, Nikola Srdić, Jovan Pećanac, Petar Đenić, Zetoje, Gavro, Mihajlo, Petar Repac, Trivun Tatić, Mile Opačić Mijuk, Jovan Živković, Jovan Zec, Simo Ristić, Jovo Ristić, Vasilije Novaković, Stojan Zec, Glišo Novaković, Lazo Erceg, Stevo Kukrika, Stevan Karanović, Petar Petranović), initially as instigators and later as unit leaders. There were examples of priests remaining loyal to the Ottoman rule until the end of the uprising (Božo Pavić, Dmitar Jakšić, Kosta Novaković, Gliša Novaković, Stevanović, Nikola, Damjan, Jovan Mihajlović), but those were rare examples. Two travel writers and witnesses of these events, Arthur Evans and Charles Yriarte left valuable accounts of desecration and suffering of Orthodox clergy.